

Əliyeva Kamalə Gülağa qızı
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
a.e.i., tarix üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: aylin_kama@mail.ru

GƏLİN BƏZƏKLƏRİ

Açar sözlər: Gəlin, bəzəklər, toy, geyim, mərasim.

Ключевые слова: Невеста украшения, свадьба, одежда, обряд.

Key words: Bride, decorations, wedding, clothes, ceremony.

Azərbaycan qadın bəzəklərinin tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Geyim mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edən ənənəvi qadın bəzəkləri xalqın qədim ənənələrini, dünyagörüşünü və ictimai-iqtisadi həyatda baş verən dəyişiklikləri əks etdirir.

Gəlinə azərbaycanlılar hələ qədim dövrlərdən başlayaraq paklıq, bakirəlik və təmizlik simvolu kimi baxmışlar. İlk yazılı mənbələrdən olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanından oxuyuruq: «Saçlar hörüklü, köynəkləri qızıl düyməli, əlləri biləklərindən xınalı, barmaqları nigarlı və altun qızını ulu toy günü bəzəyib, başına al duvaq salırdılar» [1, 137]. Bəy də qızın hazırladığı və toy ərəfəsində göndərdiyi iki qızıl qaftanı geyərdi. Bu qaftan toy günündən etibarən 40 gün bəyin əynində qalmalı idi. Sonra isə onu çıxarıb dərvişə pay verərdilər [2, 53]. Nizami Gəncəvi «Xosrov və Şirin» əsərində toy günü gəlinlərin ipək parçadan don geyindiğini göstərmişdir [3].

Göründüyü kimi, min illər ötməsinə baxmayaraq Azərbaycanda qız köçürmək adətləri demək olar ki, dəyişilməyib. Bütün dövrlərdə olduğu kimi XIX əsrin sonlarında da, bu gün də qızın gəlin köçdüyü gün ulu və müqəddəs gün sayılır. Ona görə adi günlərə nisbətən həmin gün qızların geyimi və bəzəkləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Toy gününə hazırlıq həm qız, həm də oğlan evində aparılırdı. Qızlar üçün toydan bir gün əvvəl «xınayaxdı» mərasimi keçirilirdi. Mərasimə yalnız qadınlar dəvət olunurdu. Gəlin köçən qızın saçlarına, əllərinə və ayaqlarına xına yaxılırdı. Sonra onu hamama aparırdılar.

Toy günü qız evində «xınayaxdı» keçirilirdi. Oğlan tərəfin göndərdiyi xına qız və onun rəfiqələri tərəfindən ələ yaxılması ilə təzahür edirdi. Bu adət qızın ən yaxın rəfiqələri və qohumları ilə ata evindəki son şadyanalığı kimi qiymətləndirilirdi. Şair yazırdı:

Şahın yaxın adamlarının əlindən

Bir ayadək toy rəngi (yəni xına) getmədi [4, 81].

Gəlin köçən qızların saçları xüsusi formaya salınırdı. Onlar üçün çətir və birçək kəsilərdi. Qızlara gəlinlik paltarı geyindirilirdi. Gəlinin əynində üzərində zərli naxışlar olan sürməyi rəngli arxalığ və tünd rəngli məxmərdən tikilmiş

tuman olurdu. Tumanın ətəyinin kənarları bafta ilə bəzədilirdi. Gəlinin başına örtülmüş qırmızı örpəyin üzərində günəş və quş təsvirləri verilmişdir [5, 22].

Göründüyü kimi, həm örpəyin rəngi, həm də onun üzərində təsvir olunmuş günəş azərbaycanlıların qədim dini etiqlərini əks etdirir. Günəş paklık simvolu kimi Azərbaycanın bir çox qədim tarixi abidələrində də qeydə alınmışdır [6, 36]. Gədəbəydən tapılan tunc kəmərlərin üzərində də belə təsvirlərə rast gəlinir [7, 27]. Antik dövrdə yunan coğrafiyaşünası Strabonun verdiyi məlumatlar da bunu təsdiqləyir [8, 477]. Belə ki, günəş təsvirli əşyalar gəlinlərin baş geyimlərində bir növ qoruyucu vasitə kimi çıxış etmişdir.

Gəlin geyimlərini bəzək əşyaları tamamlayırdı. Qız gəlin köçərkən qızlıq bəzəklərini çıxarıb anasına, yaxud kiçik bacısına verir və onun üçün gətirilmiş gəlinlik bəzəklərini taxırdı. Etnoqrafik məlumatların nəticələri və mövcud yazılı mənbələrə əsasən müəyyən olunmuşdur ki, gəlin köçən qızların bəzəklərinə üzük, sırğa, bilərzik, boyunbağı və baş bəzəkləri daxil idi. Lakin bir sıra bölgələrdə bu zینətlərə münasibətdə müxtəliflik nəzərə çarpırdı. Məsələn, Şəki-Zaqatala bölgəsində gəlin köçən qızlar üçün yerli zərgərlərə sırğa, telbasan, mumasan adlanan arxalıq bəzəyi, kəmə, bilərzik, üzük, kiçik ölçülü zınqırovlar sifariş edilirdi. Bu zınqırovlar gəlinin paltarına və ayaqqabılarına tikilirdi ki, nişanlısı onun addım səslərini eşitsin.

Gəlinin başına tülü keçirir və üzünə duvaq salınırdı. Muğan bölgəsində gəlin paltarı zərxara adlanan parçadan tikilirdi. Baş bəzəyi cütqabağı, duvağı isə qırmızı kəlağaydan olurdu [9, 89].

Quba bölgəsində gəlin köçən qızın saçlarını cutqunun içinə yığıb, sonra başına örpək salırdılar. Dövlətlilər Həştərxandan gəlmə piləkli tor və ya zərli şal örtürdülər. Gəlinin döşündə qızıdan düzəldilmiş gül, qulağında minalı piyalə-zəng sırğa, barmaqlarının hərəsində iki üzük, qolunda qolbaq, yaxasında yaxalıq, boynunda mərəcan və imperial olurdu. Gəlinin əyninə fay köynək, zərli xara tuman, məxmərdən tikilmiş zərli don geyindirir, başına isə ipək çarşab örtürdülər (çarşabın rəngi qara ola bilməzdi) [10, 32].

Yengə duvağı əlinə alıb, çarşabın üstündən onun başına atar və deyərdi: «Mübarək olsun, ayağı düşərli olsun, getdiyin yerdən yarılasan». Bundan sonra arvad silsiləni götürüb duvağın üstündən gəlinin başına vurardı. Özlərində silsilə olmayanda qonşudan alıb sonra da qaytarırdılar [10, 32].

Gəlinin belini oğlanın qardaşı və yaxud yaxın qohumu bağlamalı idi. O, əlinə qırmızı rəngli qurşaq alıb içəri girər və gəlinin qabağında dayanaraq qurşağı duvağın üstündən onun belinə bağlayırdı.

Azərbaycanın Qazax-Ağstafa bölgəsində gəlin gedən qızlar üçün toy xərci olaraq müxtəlif ərzaq məhsulları ilə yanaşı, bir neçə dəst bahalı paltar, ayaqqabı, kəlağayı, şal, kəmə, bilərzik, qızıl üzük, medalyon da tələb edilirdi. İmkanlı ailələr həmin tələbləri yerinə yetirə bilirdilərsə, kasıblar bu məsələdə çətinlik çəkirdi.

Bölgədə gəlinin toy libasında kəmə xüsusi məna kəsb edirdi. Kəmərsiz gəlin köçürmək qeyrətsizlik hesab edilirdi [11, 62]. Burada da kəmə bağlanarkən eyni sözlər deyilirdi. Sağdışı solduşu və yengəsi gəlinin başına üz duvağı salırdılar [11, 62].

Qazax-Ağstafa bölgəsində əsas gəlin bəzəkləri qəfəsə, qaysava, tana,

heykəl, həmayıl, qozalı boyunbağı və zınqırovlardan ibarət olurdu [12, 76]. Varlı ailələrdən olan gəlinlər qızıl boyunbağı, sırğa, qolbaq, qarmaq, mirvari boyunbağı ilə bəzədildiyi [13, 89] halda, kasıb ailədən olan gəlinlərin bəzəyi çox vaxt gümüşdən olurdu.

XIX əsrdə Azərbaycanda gəlinlər eyni bəzək və geyimlərdən istifadə etmişlər. Bu cəhət xüsusilə qırmızı rəngli baş örtüyü və nişan üzüklərinə aiddir. Başqa sözlə, Azərbaycanın bütün bölgələrində baş örtüyü qırmızı rəngdə olmuşdur. Gəlin geyimlərinin bəzi elementləri estetik baxımından çox vaxt qoruyucu rol oynamışdır. Xalqın dini dünyagörüşlərinə görə, məhz bu dövrdə xeyir və şər qüvvələr daha da aktivləşir. Ona görə də gəlinin başına örtülən qırmızı rəngli ipək şal, həna ilə saçların və əllərin rənglənməsi qədim zamanlardan oda və günəşə sitayişlə əlaqədar olmuşdur.

Artıq qeyd olunduğu kimi, nişan üzüyü xalq arasında həmişə bağlılıq, xatircəmlik rəmzi sayılmışdır. Nişan üzüyü adaxlandıqdan sonra barmağa taxılırdı. Dul qadınlar isə onu şəhadət barmağına taxırdılar.

XX əsrdə də nişan üzükləri (halqa) dəbdə olmuşdur. 70-ci illərdən başlayaraq artıq bu üzüklər üzərinə qaşlar da düzülürdü. Gəlin gedən qızların başı isə süni gül-çiçəkdən hazırlanmış çələnglə bəzədilir, ağ paltar və ağ duvaqdan istifadə olunurdu. Lakin sonradan duvaq qiymətli daşlarla bəzədilmiş tacla əvəz olundu. Hal-hazırda da gəlin gedən qızların əksəriyyətinin başına qızıl, gümüş və qızıl suyuna çəkilmiş, müxtəlif rəngli daşlarla bəzədilmiş taclar qoyulur.

Lakin bəzi bölgələrdə, xüsusilə, kəndlərdə indinin özündə də qırmızı kəlağayı və yaylıqlar gəlin baş örtüyü kimi istifadə olunur. Gəlin geyiminin ayrılmaz tərkib hissəsi olan qırmızı qurşaqlar ən son moda ilə geyinən gəlinlərin belinə indi də bağlanır.

Azərbaycan qadınlarının həyatında toyun böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Xalq nağıllarında və dastanlarda toy mərasiminə aid çoxlu sayda maraqlı epizodlara rast gəlinir. Burada belə məclislərin 40 gün, 40 gecə davam etdiyinin şahidi oluruq.

Toy məclislərinin təsvirini dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsərlərində də izləmək mümkündür. Onun «Leyli və Məcnun» əsərindəki məlumat xüsusilə maraqlıdır:

Toy məclisi mərasimini gətirdi.
Köçəni, bazarın var-dövlətilə bəzədi
Damadı (kürəkənini) və başqa camaatı çağırdı
Məclisin ön səfində (yuxarı başında) oturdu
Tam səliqə və təmtəraqla.
Şənlik, çal-çağır büsatı qurdu.
Ərəb rəsmi ilə yan-yanə oturdular [14, 132].

İctimai bərabərsizliyin hökm sürdüyü, qadın hüquqlarının pozulduğu bir cəmiyyətdə toy qadınların özlərini sərbəst hiss etdikləri yeganə yer idi. Burada onlar öz geyim və bəzəklərini açıq-aydın nümayiş etdirə bilirdilər.

Toy məclislərində də varlı qadınlar öz bəzək-düzəkləri ilə kasıblardan fərqlənirdi. Onlar üçün tac əsas toy-nişan zینəti sayılırdı [5, 373]. Varlı qadınlar çox vaxt bütün barmaqlarına üzük geyinir, boyunlarına qızıl boyunbağı, həmayıl, boğazaltı asır, qollarına «gül qolbaq», «əncaməli qolbaqlar» taxırdılar.

Bu qadınların qulaqlarını «satıl», «şarlı», «minalı» sırğalar bəzəyirdi.

Hər bir qadının «toy paltarı» olurdu. Gündəlik geyindikləri paltarlardan fərqli olaraq, bu zaman daha əlvan rəngli paltarlar seçilirdi. Yaşıl, qırmızı, çəhrayı rənglər toy-nişan rəngi sayılırdı. Arxalıq, ləbbadə, çəpkən, nimtənə, çərkəzi kimi qadın üst geyimləri zərli qaytanlarla, baftalarla bəzədilirdi.

Gəlinlərin və kübar qadınların çətiri, bala birçəyi, həmayılı, cütqabağı, qızılı olurdu [15, 208].

Paltarlar bahalı parçadan hazırlanaraq, zərgərlik məmulatı ilə bəzədilirdi. Mənaif Süleymanov «Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» adlı kitabında yazırdı: «Balaxanı camaatı (Bakı kəndləri arasında və şəhərin özündə) dövlətli hesab edilərdi. Məclislərdə, xüsusən toylarda bər-bəzəkli, zəngin geyinərdilər. Arvadları, gəlinləri, hətta az yaşlı qızları qızıl, mirvari, ləl-cəvahirət içində olar, uzaqdan diqqəti cəlb edərdi» [15, 73].

Zinət əşyalarına qarşı qadınlar bütün dövrlərdə çox diqqətli olmuşlar. Bu əşyalar, o cümlədən oğlan evindən qız üçün gətirilən paltar və bəzəklər xüsusi mücrədə saxlanılırdı. Qız evinə paltar gətirilərkən mücrünü oğlanın anası açardı. Burada olan paltar və bəzək əşyalarını xonçalara qoyub nümayiş etdikdən sonra, yenidən mücrüyə yığıb, bir də qız gəlin köçəndə açardılar.

Mücrünü qız cehiz kimi oğlanın evinə aparardı. Bu mənada tədqiq olunan dövrdə gəlin köçən qızlara ata evindən cehiz olaraq mücrü verilməsi adəti geniş yayılmışdı.

Ümumiyyətlə, mücrü məişət əşyası kimi insanların həyatına çox qədim dövrlərdən daxil olmuşdur [2, 139]. Onlar əsasən taxtadan hazırlanır və üzərləri zərif həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilirdi. Bəzən sümükdən hazırlanmış mücrülərə də rast gəlinirdi. Mücrülərin daha etibarlı olması üçün onlara qıfıl və açarlar salınırdı.

Bununla da bu kiçik mücrü sanki evin dayağına çevrilir. Gəlin ana olub, birinci uşağı dünyaya gətirdikdən sonra həyat yoldaşı ona qızıl boyunbağı hədiyyə edir. Beləliklə, «açıldı mücrü, örtüldü mücrü» el məsəli də buradan yaranmışdır.

Lakin bəzək əşyaları mücrülərdə deyil, boxçalarda da saxlanırdı. Onlar ailənin bir növ «qara gün»ünün ehtiyatı sayılır, etibarlı bir yerdə gizlədilərək qorunurdu. Müasir dövrdə də qadınlar müxtəlif materiallardan hazırlanmış mücrülərdən istifadə edirlər.

Ədəbiyyat

1. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Gənclik, 1978.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (ASE), IX c., ASE-nin baş redaksiyası, Bakı: 1983.
3. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: Elm, 1981.
4. Bünyadova Ş.T. Nizami və etnoqrafiya. Bakı: Elm, 1992.
5. Azərbaycan etnoqrafiyası. III c., Bakı: Elm, 1988.
6. Исмизаде О.Ш. Глиняная статуэтка из села Шамлы Куткашенского района. // МКА, т.VII. Баку: 1973.
7. Садыхзаде Ш.Г. Древние украшения Азербайджана. Баку: 1971.

8. Страбон. География. В 17-ти книг. Москва: 1964.
9. Мəммədov Н. Муğanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat), Bakı: BDU-nun nəşri, 2001.
10. Babayeva R. Quba şəhərinin toy adətləri / Azərbaycan etnoqrafiyasına aid materiallar, №1, Az.SSR.EA nəşriyyatı, Bakı: 1946.
11. Şota Saleh. Qazax-Ağstafa elləri. Bakı: Sabah, 1995.
12. Велиев Ф.И. Материальная культура Западной зоны Азербайджана XIX и начале XX вв. (историко-этнографическое исследование) Баку: Элм, 1996.
13. Абелов Н.А. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии. // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. том. VI, Тифлис, 1887.
14. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı: Elm, 1981.
15. Süleymanov M. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı: Azərnəşr, 1989.

Aliyeva Kamala Gulaga qizi

BRIDE DECORATIONS

SUMMARY

Jeweller art of Azerbaijan possesses rich ancient traditions. As a rule, traditional decorations play an important role in the life of the brides wedding ceremonies. Decorating an integral part of the wedding ritual. For the jewelry made with special refinement of precious stones, beads non-ferrous metals. Speaking about jeweller ornaments, it is necessary to consider two characteristic moments: first, jewels passed from generations (by right of succession), and secondly their presence in each family was significant.

Алиева Кямаля Гюлага кызы

УКРАШЕНИЯ НЕВЕСТЫ

РЕЗЮМЕ

Ювелирное искусство Азербайджана имеет древние традиции. Как правило, традиционные украшения невест играют важную роль в свадебных церемониях. Украшения являются частью свадебного ритуала. Говоря о ювелирных украшениях, необходимо рассмотреть две особенности: во-первых, драгоценности передавались от поколения к поколению (правом на наследство), и во-вторых их присутствие в каждой семье было важным.